

Др Чедомир М. ЛУЧИЋ

УЛОГА ГРАХОВА У ЦРНОГОРСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКИМ ОСЛОБОДИЛАЧКИМ И КУЛТУРНИМ ВЕЗАМА

Ако је иједно сједиште Црне Горе за овакав окуп то је слободољудни Никшић,¹ ако је икоје мјесто Херцеговине у 19. вијеку историјски занимљиво то су Грахово и Бањани.²

¹ Никшићки крај (вишевијековна светосавска Херцеговина) тежио је од 18. вијека да се повеже у општесрпску ослободилачку борбу (за коју су се заносили сви Петровићи од владике Данила, "воеводича серпској земљи").

Ту је (у селу Попи, данас Рудо Поље) било сједиште Источно-херцеговачке митрополије, а у манастиру Острог се 1671. године представио и тврдошко-острошки митрополит, светац и чудотворац Василије (поријеклом из Завале близу Требиња).

Општеобјединитељска тежња Српства није била оптерећена данашњим калкулантским (а историографски празним) "националним" комбинаторикама, јер присаједињење Црној Гори није подразумевало ништа више сем географске одреднице која се поступно претварала у државну. Подсјетимо се да је књаз Данило, чланом 92 *Законика*, изричито нагласио да тада (тј. 1855) "у Црној Гори нема другог народа осим српскога, нити друге вјере осим источне православне" (а да и не говоримо о његовим претходницима), онда је јасно што су никшићки крај и сва Херцеговина били једнодушни за ослобођење и прихватање подловћенске Црне Горе у свеопшту државну творевину.

Чак је и краљ Никола, задњих владалачких дана, Црну Гору и Србију истицао као "двие српске краљевине", а у првом свјетском рату борбу "за Српство и Југословенство" наглашавао као једину жељу "два стара српска краља". Ови примјери се истичу, не због било какве полемике (која је иначе излишна садржајно дубљим познаваоцима прошлости) већ да се схвати зашто ни јаошки (тј. пљачкашки) упади нијесу могли омести свесрпске објединитељске тежње, које су се више од пола миленијума преносиле из нараштаја у нараштај.

У вези са наведеним видјети: *Ошћии земаљски законик 1855. године*; Д. Вуксан, *Петар Први Пейровић и његово доба*, Цетиње 1951, стр. 55 и другдје; Р. Драгићевић, *Гувернадуре у Црној Гори*, Записи, 18, св. 2, Цетиње 1940, стр. 88; *Архива старијих Требјешана* ("Казивања"), Никшић 1973. године, XXXIII, 11, 62-66, 73, 173, 174 и 186 (Архива је сачувана захваљујући Ивану Степановићу Драгићевићу, који је као изданак овог поносног племена, исељеног почетком 19. вијека у Русију, цјелокупну архивску грађу добро очувао. Одатле се може јасније сагледати дух народа и улога цркве у чувању темељних вриједности, које је светосавље увијек потпомагало).

Такође, Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским рајонима од 15. до 18. вијека*, Београд 1970, стр. 431 и даље; М. Драговић, *Русија и Црна Гора од 1780. до 1790*, Материјал за историју Црне Горе у вријеме владике Петра Првог, Гласник СУД, 72, Београд 1891. године, стр. 284 и 185; *Разумовски цару Павлу I*, од 14. (25) 5. 1799. године, 887 (44-47), Архив внешней политики России, Сношения России с Турцией (АВПР, СРСТ), Хвостов По Морзов, *Черногорские переселенцы у России 1803-1838*. Исторические материјали из архива министарства государственных имуществ, Варшава 1891, стр. 62 и 63; Ч. Лучић, *Расељавање сјановника никшићког краја концем 18. вијека и улога Петра Првог на њиховом задржавању*, Историјски записи, бр. 3-4/1989, стр. 77-84.

У Грахову двије битке: прва у Челинским потоцима (1836), црногорски пораз, друга на Граховцу (1858), велика побједа и трећа, крунска, у Бањанима - на Вучјем долу (1876).

Но, моје излагање, овога пута, неће бити везано само за гавранове и крв, у којој смо кроз вјекове потапани.³ Тема је мало ведрија, мајском зову и духовном изазову ближа, души свјетлија и прозачнија.

Надам се, нећу пасти под будничко-романтичарски надој епике (у којој се појединци хвалишу и народи самоуздижу). Трудићу се да то уклопим у историјски реалне (што значи истини оданије) критичко-историјске, а не митоманске оквире.⁴

Обично кад се подсећамо на прошлост подловћенске Црне Горе, омеђимо је каменим литицама, са којих пиште отровнице и одјекују цџердари. Гдје се легу вуци и јунаци, гдје се крвљу квасе и бадњаци, а манастирски испосници у пустопољу цетињском (све до Петра Првог - Светог) више се небесима и Русији окрећу, а мање овоземне акције преузимају.⁵

Не анализирам шта се од тога порећи може, али не треба заборавити на чињеницу да вучја земља - Црна Гора (гдје су и људи и звјерови носили исто име вук), ни Брда поносна, ни (Немањића колијевка) Зета росна,⁶ ни васојевићко косовско гнијездо,⁷ ни бутум сва непокор-

² Историографски материјал о Грахову и Бањанима треба избирљиво анализирати. Ово тим више што се у новијем времену појављују уочљива мистифицирања која (појединачно и без научне методологије) теже да промијене критичко-историјски смисао пливајућим констатацијама. На нека таква замагљивања сам и писмено одговарао. Видјети: У *Херцеговини под Турцима нијесу могле постојати два јавна система*, "Историјски записи", 3-4/1994. годину. У односима Црне Горе са сусједним племенима (директно са Граховом и посредно са Бањанима) видјети у преписци Петра I (АОЦМ), а дијелом и у *Посланицама* (приредио Д. Вуксан 1935). Такође, С. Томић, *Бањани*, Београд 1949. Што се тиче положаја, ради појашњења многих питања, додатно, Б. Бурђев, *О кнезовима под ширском ујравом*, "Историјски часопис", св. 1-2, Београд 1948, стр. 132-166; Х. Хаџибеговић, *Турски документи*, Сарајево 1950. (23-50); Руски архивни документи о Черногорији крајем XVII - средина XIX в. ИСБ. АН. СССР, 1992.

³ Историја Црне Горе у већини студија мање је критична. Стога су, у својем времену, имали проблема многи истраживачи. Међу њима посебно И. Руварац, Ј. Томић, Б. Бурђев и Г. Станојевић. Митоманија у новом руху претаче се и у садашње "националне" и протусрпске варијације. Призивају се Петровићи, али им се усађује "нови" дух. Но, све су то историјски пролазне маргиналије. Вриједан одговор на то дао је Г. Станојевић у осврту, *Криштика ради кришике*, 1-2/1977. годину. Овај научник је на око 50 страна текста детаљно изанализирао и узроке и посљедице такве квазинауке.

⁴ Ч. Лучић, *Успосиљивање власи у Црној Гори и сиљни ушцији на њено организовање од 16. до средине 19. вијека* (рукопис), 750 страна. Такође, Ч. Лучић, *Правни систем у Црној Гори од средине 19. вијека до 1918. године*; Ч. Лучић, *Правни систем у Црној Гори од средине 19. вијека до 1918.* (Оба рукописа су рађена у оквиру истоименог пројекта Историјског института Црне Горе).

⁵ Лазо Томановић, а (до недавно) и Јагош Јовановић су се посебно окретали ка предању, легенди и глорификацији, недовољно користећи или за сврхе сопствених или нарукених "теорија", филтрирајући архивску грађу.

⁶ У Зети (Рибница) рођен је родоначелник династије Немањића, Стефан. Ту се родио и Немањин син Растко (светитељ и просветитељ Сава), који је 1219. године постао и први српски архиепископ. Лично, он оснива Приморску митрополију, чије се сједиште, ради лакше одбране од Турака, касније измјешта на Цетиње гдје је и данас. Јурисдикција јој је: Црна Гора, Брда, Приморје и Скандерија. Стога није случајно пјесник ускликнуо: "А Зета је постојбина стара, српске славе и српских владара".

на Херцеговина, ни остали српски простори (без обзира за који се статус код Отомана изборили),⁸ нијесу никад били усамљене, неповезане енклаве.⁹

Не дај Боже да је тако било, већ би се давно претопили у други етнос, и данас такви хетерогени супстрат упорније бранили него његови изворници.¹⁰

Зар није тако било са српским енклавама у Албанији, које (асимилиране) више за своје коријене и не знају. Нас је, на срећу, повезивала напрестана (као и отежана) циркулација људи, исти језик,¹¹ иста духовност,¹² вјера¹³ и обичаји.¹⁴ (Ако је неко вјером и окренуо, још који пџ је корјене памтио.)¹⁵

⁷ Васојевиће, "највеће српско племе", посебно је истраживао М. Дашић. Производ тога су двије обимне студије: *Васојевићи од ѿмена до 1860. године* (Београд 1986), *Васојевићи у усѿанцима 1860-1878. године* (Подгорица 1992).

⁸ У турској царевини су постојала два системска решења: Царски хас (или хаса земље) са извјесном самоуправом (који су плаћали филурију) и тимарски (спахијски) са далеко тежим обавезама.

⁹ Енклаве су издвојене цјелине, које се поступно (услѣд киданња веза са матицом) асимилирају.

¹⁰ Карактеристично је да се исламизирани (или покатоличени) дио, некад српског живља, трудио да избрише своје коријене те се понашао немилосрдније и од туђина према народу од кога је потицао. Отуда је и настала изрека: "Потурица гори од Турчина". Данас су многи такви у стању отказати било какве везе са српским прецима, а све то увијајући у некакве тобоже "научне" обланде. Није то случај само код (у Калајевој епохи зачетих, а данас изнова изниклих) "бошњака" (до недавно муслимана), већ и код неких Арбанаса. Ето, нашој тобожњој еволуцији никад краја.

¹¹ У новијем времену, "језиком" се проглашава и тобожњи "црногорски", а све у циљу одвајања од српског и Српства уопште. Свјетској лингвистичкој науци није познато да се дијалекат поистовјеђује са језиком. Кад би то могло, тек како би прошли Французи и њихови лингвисти са више акцентуетних подручја? Изгледа да се "бркају лончићи" с обзиром да језик и говор нијесу исто. Да ли сажаљевати Његоша што је писао српским (вуковским) или наше доба кад се додају неки нови знаци (проширује азбука). Уосталом, да ли је понос или понижење Црногорцу да тек данас "открива свој" језик, док су сопствени већ давно проучили и они народи који су се служили мимиком док су се у Црној Гори закони писали (или још раније) књиге "печатиле". Испаде да ни ловћенски поета није пјевао на својем језику. Како разумјети његове стихове: "Српски пишем и зборим, сваком гласно говорим, народност ми србинска, ум и душа славјанска". (Његошева белешка на часопису "Даница" за 1826. годину. Писана на Ђурђевдан 1833. године, на врху Ловћена, кад је са епископом жичким Нићифором Максимовићем боравио на тој планини. Деталније, Љ. Дурковић Јакшић, *Епископ жички Нићифор Максимовић и млади Његош*, Краљево 1980, стр. 25-26.

¹² Све до новијег времена нико није написао било шта што није одисало сличном српско-славјанском духовношћу. Управо, то је била значајна повезивачка карика у ланцу других. Дух Српства прерастао је у свесловенски, држећи се Пушкиновог начела: "Или ће се све словенске ријеке у једно море слити или ће и оно пресушити".

¹³ *Непознаваоци (или ѿврсници ѿпознаваоци) црквене науке су (посебно канонског ѿрава и црквене исѿорије) у умилшају да је у Црној Гори грађанским реформама, (које су ѿровођене ѿ жельи, налогу и инсѿрукцијама Николе Пеѿровића, ѿбожје формирана ѿзв. ауѿокефална црква*. Сам појам реформи треба једино схватити као грађански и ванканонски покушај свеопштег довођења у редовно стање српске православне цркве, која је под посебним околностима (услѣд турских насилничких ремећења њеног рада) била у таквом положају. Слаби зналци црквеног устројства, нажалост, мисле да се булеварско-секташка и ванканонска организација може претворити у редовну цркву,

Било је то вријеме душевно здравих особа, без патолошких умишљаја у било којем привиду. Иако под туђином, осјећали су духовно јединство и истородност, сањајући о поновном обједињавању. Мада тешко, то се, ипак остваривало.

Па ни Турци (посебно аскер из утврда и касаба) нијесу то одвише ометали. Великој царевини било је важно да се поштује њен поредак и уредно плаћају дажбине (преко серивлних муселема - кнезова),¹⁶ а главни мамац за "плахе и лакоме" (Његош рече: "Млијeko их српско разгубало"),¹⁷ била је могућност пореских олакшица и раст до султанског скута (као и донедавно оданим компартијским члановима).

Захваљујући томе и Црна Гора има вентиле преко којих се духовно повезује. И гдје год су ти вентили били пропусно јачи, буднички дух је подстицао борбени а овај објединитељски. Ослобођена душевна енергија није могла мировати. Посебно не тамо гдје је имала и економску потпору.¹⁸

што нико никад у хришћанству упио није. *Књаз Никола се само бесјавно умијешао у организационо-хијерархијску стурктуру српске православне цркве у Црној Гори, мада ова није имала ни цри еишкoије као предулов а ни посебни језик, да би се тиражило ајoстoлoкo правo пpиблжжавања вјерницима на њом језику, шћo су шћек пoчeтњи елeмeнтѝ, а да се и не зoвoри да свeишћeнствo овдје на њaкo нешћo (шћo би без кaнoнских пpавилa било и бoгoхулнo) није мoглo ни пoмшћљaиши. Такође треба знати да православље не проводи вјерске реформе, што би подразумевало измјене Христових учења (а то није случај са католичанством). Православље се вјечно држи Светог тројства и изворних правила а територијална јурисдикција се мијења. Светитељ Сава је ускладио службу Богу на народу разумљив начин из чега су проистицала и одређена усаглашавања, која канонски нијесу одступала од устаљених православних норми. Дакле, књаз Никола, као цивилно лице и није имао право уиљћћања у црквена шћишћања, њa ни њeгoвe (као ни било чије) зpађанске реформе у Цркви нијесу мoглe биши вaлидне. Но, не треба погрешно закључити да је овај посљедњи црногорски господар икад покушавао напустити светосавље, већ га у Црној Гори подредити само своме апсолуту. И он се држао старе мудрости нашег народа: "Вјера нас је одржала њoјзи хвала", чији се вјечни ехо наставља. Истина, умовању склони су умјели критиковати превјернике да, "продадоше вјеру за вечеру". Из оквира богате библиографије довољно је видјети Љ. Дурковић Јакшић, *Мишpојoлија црногорска никад није била аушoкeфaлнa*, Београд-Цетиње 1991. године.*

¹⁴ Пођемо ли трагом етнолошке науке, примјећујемо да су на свим српским просторима (па и у данашњој, или Старој Црној Гори, свеједно) исти вјерски обичаји, док се правни наслеђују, преплићу и преносе. Ј. Цвијић, *Балканско пoлуoстpвo*, Београд 1966. године, стр. 386.

¹⁵ Код Улциња и Бојане су многи Срби (који су се под теретом арбанашког притиска исламизирали и "поарбанашили", обиљежавали тај дан сађењем маслине. Ч. Лучић, *Кључ колијевке настћанка и зpобa* (са скупа "Православна Зора" - Подгорица, априла 1991), "Светигора" бр. 1, Божић 1992. године, стр. 47-50.

¹⁶ Стање под Турцима, почетком 19. вијека, обрадила је и експедиција Санковског, расвијетливши многа питања. Турци нијесу имали право да се мијешају у обичај народа, нити да залазе у села и да се недолично понашају према раји уколико је порез уредно прикупљан. Тек наступањем читлук-сахибијског присиљавања зулуми постају неподношљиви. АВПР, № 50, стр. 329-331.

¹⁷ Његош се у "Горском вијенцу", између осталог и из будничких побуда, жестоко обрнуо на све превјернике, како би подстакао на што веће окупљање.

¹⁸ Грахово је уз остало било и економски изазов за Црну Гору, што се може утврдити и преко пореске документације (сачуване у Цетињском архиву) послје његовог присаједињавања.

Тако је било и са Граховом, које је додатно нудило исконске путне правце: Требиње - Грахово - Никшић, Рисан - Грахово - Никшић и преко Бањана према Билећи и Гацку.

И велики подвижник, Петар Први - Свети, имао је то у својој опцији. Ваљало се Цетињу на тај пут прикључити. Кад се Турци повукоше из Трешњева и оставише оно мало зиратне питомине није му било лако привући горштаке да се ту населе. Десетак километара близу Грахово, а немиле комшије Турци па им се на Крајину не иђаше.

Но, кад Свети владика опомену да ће та имања Ђеклићима дати, авизаше се и одоше. Поменути правци били су му на уму и кад је (надајући се у Русе), кројио илузорне планове о свесрпском ослобођењу и уједињењу свих "Христијана".

Поред сталног хода по мукама, да би међуплеменско повјерење у земљи постигао, нијесу мање биле ни кад је покушавао неке "ђаволу обештане" грабежљивице укроћавати оштрим ријечима: "Бијете и робите, пак и пјевате како сте кога убили и заробили".¹⁹

"Злодјеји" су га толико узнемиравали да им и на посљедице указује: "Ви сте одбили од себе Граховљане, Бањане и Рудињане, ви ћете и Херцеговце нагнати злочинством да се и Христијани и Турци сједине и да понављају старе пандурице... а ви да останете међу два огња и међу двије државе, затворени и ћерани с обје стране..."²⁰

Сачувана је богата преписка која свједочи да све није ишло тако као што се лаички помислити може, али се везе никад за дуже кидале нијесу.²¹

Велика српска светилишта²² у Херцеговини:²³ Тврдош, Дужи, Житомислић, Добрићево и Косијерево, размјењивали су међуепископске поруке, обредне и друге књиге, од којих су многе (заобилазним путевима) стизале и до српских богомоља у Горажду. Било их је и које су, прешавши тај пут, настављале и до Милешева. Примјера ради, поменимо да се тамо чува "Празнични минеј" Петра Првог. Књига је, боравивши у више цркава, заобилазно тамо стигла 1816. године.²⁴

Сличан пут до истог манастира имао је (знатно раније) и примјерак цетињског "Октоиха", а чува се и "један свитак"²⁵ књиге који је стизао и до Хиландара.

¹⁹ Мало је посланица и писама Црногорцима (посебно Катуњанима) које не садрже и критику за њихово пљачкашко понашање у сусједству. Консултовати грађу коју је у вишетономним свескама објединио Јевто Миловић. Документа су објављивана у периоду од више година, а Миловић је обнављао и већ публикована.

²⁰ Детаљније, Ч. Лучић, *Моћ ријечи Петра Првог - еџичко-есџејски асџекџи*, Никшић 1987.

²¹ "Е. Ј", 1968, књ. 7, стр. 670.

²² Љ. Стојановић, *Сџари срџски заџиси и наџиџиси*, Београд 1902, књ. I, стр. 158.

²³ Ј. Цвијић, *Балканско џолуосџрво*, Београд 1966, стр. 86 и 87.

²⁴ Ч. Лучић, *Обласџи сџаре Раџке краџем 19. и џочетџком 20. виџека* (у зборнику), Пријепоље 1992.

²⁵ Милорад А. Крповић, *Приџеџоље и околина*, Пријепоље 1972, стр. 52.

Руски истраживачи који су, у склопу експедиције Санковског, прокрстарили свих дванаест херцеговачких кадилука (међу којима и пријепољски) оставили су нам драгоцене забиљешке о стању храмова, броју монаха, духовном раду свештенства, народном повјерењу у њих, сумњичењу муселема и богатству књига и реликвија.²⁶

Иако је ова експедиција била више информативна (из стратегијских разлога), осврћући се на бројке (колико у којој утврди има Турака и колико би се могло дићи устаничких пушака и сл), ипак је нешто речено и о народном расположењу, погледима и објединитељским жељама које нијесу биле мале.

Мада су то били извјештаји за цара, у које не би требало сумњати, потврде о низу чињеница сачуване су по црквеним ризницама и до наших дана. Уз биљешке на маргинама књига, манастирске хроничарске биљезнице итд. гдјегод се може наћи и покоји убачени листић, са пар додатних реченица о којем занимљивом догађају, па и понеки стих у вези са тим и слично, што додатно удопуни изворна сазнања и расположења истраживача.²⁷

Наравно, не могу се порећи ни други духовни правци везани за Црну Гору, али је овај према Херцеговини значајан (поред путних) и што се сусретао са другим духовним свјетовима, прожетим ватиканско-прозелитским вјетровима, којима је ваљало коликогод парирати.

Истовремено су обострано (али више из Херцеговине према Цетињу) струјале и народне умотворине, нарочито епика. Многе су прошле кроз прво Вуково решето и нашле се у његовим збиркама,²⁸ док су неке остале необјављене.

Поједине је (из романтичарских, а каткад и циљних побуда) препјевао и ловћенски поета Раде Томов.

Незаобилазан је Митар Милутинов²⁹ (из Спиле граховске) који је, поставши слијепец у 16. години, живот посветио ходању кроз народ и пјевању пјесама. Неке је и сам снитио, па су и Караџићу у руке стигле. (Изворно се чувају у одјељењу САНУ у Сремским Карловцима.)

Заслуге граховског Милутиновића нијесу биле само у гулама и пјесми. Преносио је, преко Васојевића (па и кроз турску ордију), писма и поруке Петра Првог "хероју тополскоме", али и отуда на Цетиње враћао.

Звуке са његових струна чујали су и украјински (тада руски) атamani, док је једно вријеме тамо боравио.

И Петар II је тежио да ослободи Грахово и те везе прошири. Но, велики поета није имао толико прегалачке снаге. Боље је циљао пером него политички процјењивао.

²⁶ АВПР, N° 50, стр. 329-331.

²⁷ Велики познавалац манастирских ризница и познати црквени историчар Љубомир Дурковић - Јакшић оставио је већи број радова о нашим црквама и манастирима. Последњих година радио је на историографској студији о манастиру Св. Тројица.

²⁸ Вук је иначе наводио од кога је коју пјесму забиљежио.

²⁹ Рукопис Вукових пјесама (међу којима и Митра Милутинова) чува се у Одјељењу САНУ - Сремски Карловци.

Залуд му пркосна писма "Грахово је од сто година било наше...", Али-паша (као и раније Хасан-ага) имаху јаче тапије, па га не мора присајединити.³⁰

Те покличе владика и братском главом плати (1836) осином Анадолцу Смаил-аги.³¹ Једва му Дробњаци ране зацијелише, кад агину главу смакоше и њом о биљарду уждише.³²

Но, ако Раде "изгоре" за Граховом (колико за Лесендром), синови Станка Стијепова, књаз Данило и војвода Мирко, многим пограничним насртљивцима прси изгореше,³³ развратнике обуздаше и сложено, на јатаган, Грахово узеше.³⁴

³⁰ Ч. Лучић, *У Херцеговини под Турцима нијесу могла постојати два правна система*, Историјски записи, 3-4/1994.

³¹ На Грахову (у Челинским Потоцима) погинуо је брат Петра II, Јоко, са више Црногораца (1836. године).

³² Дробњаци су успјели да неплаћањем пореза навуку и убију Смаил-агу (иначе познатог турског јунака, поријеклом из Анадолије). Оријентационе планове за ово свакако да је скројио Петар II, ради освете брата, али су то и Дробњаци вјешто извели. Посјећена Смаил-агина глава донесена је (уз коња и оружје) и поклоњена Владици. Новица Церовић, као један од главних актера, постаје прибрана личност на Цетињу. Постављен је и за сенатора.

³³ Књаз Данило је и *Закоником* предвидио награду од 20 талијера за убиство лопова или пљачкаша. Још прије доношења *Законика* награђивао је оне који такве "злодјеје", загранично "на дјелу" убијају. Лазу Јокову Лучићу из Бањана, сазнавши да је убио два напасника једним метком, даје два фишека уз ријечи: "Узми, па други пут убиј четири!" Циљ оваквог обрачуна са јајошима ("јајари" - погрдно у Херцеговини), био је отклањање било какве сумње у истинске објединитељске жеље истородног народа. Дакле, стицање повјерења.

³⁴ Приликом удара на турску војску одлучујућег (13) дана маја више је коришћен јатаган. Да би лакше схватили узрочно-последичне везе које су претходиле као и последице, потребно подсетити: Грахово је још од преговора Петра II са Али-пашом постало нека међузона (под турском влашћу, али без права насељавања Турака), с тим што су им дужни порез плаћати. Преко Грахова је и Омер-паша имао један од праваца напада на Црну Гору. Отуда је црногорско-брдска држава (са Данилом на челу) своје планове према Херцеговини заснивала поред економских и из стратегијских разлога. Турци се нијесу жељели лако одрећи Грахова јер им је, преко њега, била већа сигурност ако чувају везу са Рисном (под Аустријом), али посебно Требиње, за чију је безбједност бринула и доста јака турска постаја у тврђави Клобуку. Коначним губитком Грахова, херцеговачке паше су знале да дуго неће одржати ни Бањане, чиме би угрозили Гацко и Билећу. Све би то значило немогућност чувања Никшића, а тиме и веће територије Херцеговине, што би Црну Гору материјално оспособило за даље подухвате. Значи, требало је држати кључеве Херцеговине. Стога је школовани султанов генерал, заповједник турских снага у Босни и Херцеговини, мушир Ђани-паша покушао искористити тешко стање у којему се Црна Гора налазила. Незадовољство Даниловим самовлашћем, поготову његовим везама са Французима, осјећало се како у земљи тако и у званичним руским круговима. Колике су биле велике замјерке на Данилово понашање види се и по томе што су обустављене субвенције које је Црна Гора добијала од Русије. Посебно им је тешко падало присуство Француза Деларија, као једног од књажевих секретара на Цетињу. Све је то мотивисало Ђани-пашу да изда наредбу Хусеин-паши да с војском крене на Грахово, а ако га сусретну Црногорци да пређе њихову границу и настави продор. Овим је требало предупредити евентуалне црногорске везе са зубачко-херцеговачким устаницима, које је Лука Вукаловић готово да није ни пре-

кидао. Долазак и лично Ђани-паше у Требиње значио је нови подстицај за обрачун Отомана са устаницима, али и за изазов Црногорцима. Крајем априла (по јулијанском) почела се прикупљати турска војска од Клобука према Граховцу, али и преко Бањана. Из источног правца пристизале су црногорске јединице у правцу Грахова, али нијесу прелазиле границу. Покушај отпора који је требало дати Турцима локално становништво није им био никаква препрека. Иако су Бањани, углавном, избјегли, Турци су им заплјенили око 6 хиљада грла ситне стоке, а куће су попалили сами власници да их Турци не би користили. Књаз Данило и војвода Мирко Петровић су знали да им само војничка пobjеда може поправити углед у земљи, а страним силама скренути пажњу да на Црну Гору треба озбиљније рачунати. Закључили су да би им то омогућило и даље ангажовање у Херцеговини, на коју су озбиљно рачунали. У циљу веће заинтересованости, књаз Данило јавно тврди да од одбране Грахова зависи и одбрана Цетиња. Стога, 8. маја (26. априла по јулијанском) издаје наредбу да катунски одред хита према Грахову. Европска дипломатија, преко конзула у Скадру и Дубровнику, трудила се да предуприједи сукобе, но све се одвијало далеко брже него се очекивало. Главнином Катунска заповијedale су војводе: Иво Раков Радоњић, Крцо Петровић и Петар Вукотић, док је другим дијелом, углавном из Ријечке нахије, командовао војвода Мирко Петровић. Иако је Лука Вукаловић појачао нападе да би ослабио ударну снагу Турака, ипак је она била доста јака. Нашавши се једна наспрам друге: црногорска војска са око 7,5 хиљада војника, под сто барјака, укључујући ту и елитну јединицу од 400 бораца књажеве гарде, могла је равноправно стати према турској од око 7 хиљада (по неким, 4,5 хиљаде) активне војске - низама, којом је командовао већ поменути Ферик Хусеин-паша, а у штабу се налазио и генерал Кадри-паша. Распоред команде црногорских снага био је овакав: десно крило Петар Вукотић, лијево Иво Раков Радоњић, а централним дијелом (гдје је била и књажева гарда) Петар Вујовић и Ђуро Кусовац са главном командом. Сукоби су почели 10. маја, кад је истурена засједа омела турски транспорт са храном, који се морао вратити у Требиње. Једанаестог маја изјутра, турска војска је напала и присилила на одступање лијево крило црногорске војске. Услиједио је противјуриш. Турци су изгубили 208 бораца. Истовремено, напали су десно крило са Петром Вукотићем. Главна команда са гардом примакла се на пушкомет од турске линије и није ступала у борбу. Један Вукотићев одред успио је пресећи пут према Клобуку и омести снабдијевање. Користећи пометње код Турака, централни дио црногорске војске заузео је узвишења у близини Граховца, гдје се око заласка сунца (према Мирковом извјештају) већ скупљала магла од дима турског картеча. Турци су изгубили 320 бораца, а Црногорци 55 и имали 110 рањеника, међу којима и команданта гарде, војводу и сенатора Ђура Кусовца. По турском извјештају, упућеном аустријском конзулу, црногорски губици представљени су на око хиљаду мртвих и рањених. Дванаестог маја наступило је примирје. Иако је загарантовано на четири сата трајало читав дан, Црногорци су се окријепили храном и водом, а Турци (којима је био ометен дотур хране) више водом. Тада је војвода Мирко упутио књажевог секретара Француза Деларија да предложи дипломатско рјешење и, истовремено, повукао дио својих снага. Ово повлачење и Деларијев предлог изненадили су Ферик Хусеин-пашу. Сматрао је да Црногорци одступају, а и лично се желио повући према Клобуку и побољшати снабдијевање. Зато је предвидио зору, 13. маја (тј. 1. по јулијанском), о чему су Црногорци били тајно упознати. Ноћу су ојачали узвишења, а посебно Вукотићево десно крило и пресечени пут према Клобуку. Кад се турска војска (у зли час по њу) кренула, из веома блиског одстојања и разних праваца на њих је осута паљба. На тако збуњене Турке извршен је јуриш, те се прешло на хладно оружје. У том крвавом удесу, турски одред (у коме су махом били официри спремни за полазак), храброшћу достојном дивљења, прокрчио је сабљама пут и одступио. Један дио турске војске остао је на попришту, други се бијегом поломио низ тридесетак метара стрми стјеновити одсјек звани Миротињ, заглавио, гдје је погинуо и турски генерал Кадри-паша. Колико је стварно по-

Ниче Спасова црква на разбојишту,³⁵ засија граховачка медаља на грудима јунака,³⁶ оде у свијет абера³⁷ да Црногорци турскијем цефердарима цркве ограђују.³⁸

Према 'Ерцеговини пукоше нови културни и економски видици које, тада рођени, кроз 18 љета на Вучјем долу проширише.³⁹

У знак сјећања на славну побједу, сваке године истог мајског датума, службу божју најављују звона са свих светосавских храмова и широм Црногорско-брдске, зетско-приморске и скендеријске митрополије.⁴⁰

гинуло Турака тога (љобног) тринаестог и одлучујућег дана, није могуће тачно утврдити. Војвода Мирко тврди 7 хиљада, књаз Данило 5 хиљада а аустријски конзул у Мостару има податке за 2,5 хиљаде, што је, упоредиво са црногорским, од 200 мртвих и 300 рањених опет висока цифра. Али, не треба заборавити да је знатан број при бјежању скочио низ стјеновите литице, као и да је локално становништво, које је пристизало, многе убијало током бјекства.

³⁵ На Граховцу је у знак побједе подигнута црква светог Спаса.

³⁶ У знак побједе изливена је медаља са Граховца и додијељена неколицини истакнутих јунака.

³⁷ Глас о великој побједи брзо је отишао до престоница европских сила, које су интервенисале да не дође до турске одмазде за коју су се Турци спремали, а били помагани у пропаганди и од аустријских власти. (Посебно се за одмазду залагао католички бискуп Баришић, обећавајући чак и помоћ његових сународника).

³⁸ Од заплијењених пушака Црногорци су оградили Влашку цркву на Цетињу.

³⁹ Кроз 18 година (тј. 1876) извојевана је велика побједа над Турцима на Вучјем долу. Двије године касније на Берлинском конгресу дошло је до коначног међународног признања Црне Горе и Србије.

⁴⁰ Служба божија, која се традиционално одржава сваке године у знак сјећања, била је прекинута у периоду комунистичке страховладе. У доба нове, обновљена је.

Čedomir M. LUČIĆ

LE MONTÉNÉGR0 DANS LES RELATIONS INTERNATIONALES
JUSQU'A L'ANNÉE 1858. ET BATAILLE SUR L'GRAHOVAC

Resumé

N'étant pas à même d'obtenir la reconnaissance internationale de l'indépendance du Monténégro, le gouvernement russe ne voulait pas le bercer de fausses espérances et de combinaisons douteuses, désireux de la voir continuer à jouer le gros rôle dans le mouvement de libération nationale, prenant appui sur le grand empire slave.

Comme un tournant en ce sens peut être considérée la grande victoire des armes monténégrines dans la bataille de Grahovac le 13 mai 1858. Par cette victoire le Monténégro s'est procuré la délimitation avec la Turquie par une commission internationale, ce qui signifiait la reconnaissance de fait internationale de la subjectivité d'État au Monténégro. La victoire que les Monténégrins avaient remportée sur les Turcs à Grahovac a eu un grand retentissement, particulièrement dans le monde serbe; il se forme un culte du Monténégro et un grand enthousiasme pour lui.